

egentlige privilegier, skulle det være muligt at danne sig et klarere billede af kongemagtens politik i kansler- og Mariakirkespørgsmaalet under Haakon VI, et billede som imidlertid næppe vil komme til at stemme overens med den opfattelse, forf. har dannet sig af provstekansleren og hans kirke som brikker i et magtspil mellem konge og raad.

Forfatterindens mindre heldige haand i spørgsmaalet om kansler og Mariakirke maa dog ikke drage opmærksomheden væk fra de mange værdifulde iagttagelser og betragtninger, man finder ikke mindst i bogens anden halvdel. Fx. er analysen af den norske lovgivnings- og lovophævelsesprocedure og dennes fænomenele tilpasningsevne til ændrede politiske forhold af central betydning ikke blot for studiet af Norge indtil 1387, men maaske allermest for forstaaelsen af Norges overgang fra selvstændighed til unionsstat. I det hele peger mange linier i bogen frem mod den unionelle periode. Naar forf. er standset 1387, har hun gjort det ikke mindst under hensyntagen til, at privilegiepolitikken efter dette aar maa ses i nær forbindelse med den privilegiepolitiske tradition i de andre nordiske lande. Men endnu savner vi som sagt de analyser af privilegiesystemet i Sverige og Danmark i den før-unionelle periode, som sammen med Grethe Authén Bloms værk skulle danne grundlaget for et studium af unionstidens privilegiepolitik.

KARSTEN FLEDELIUS

JOHAN JØRGENSEN: Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. København, [Munksgaard], 1966. 280 s. 45,00 kr.

Johan Jørgensens disputats om embedsmanden, købmanden, fabrikanten, mine- og storgodsejeren Henrik Müller (1609–92), som den 6. december 1966 forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet,¹ bør betragtes som et kapitel af et større forfatterskab. Det begyndte med magisterafhandlingen »Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte« (Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet I, 1957) og fortsattes med en række større og mindre afhandlinger, hvoraf »Bilantz 1660. Adelsvældens bo« (Festskrift til Astrid Friis, 1963), »Patriciat og enevælde« (Historiske Meddelelser om København, Årbog 1963–64) og »Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie« (Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. VI, 1966–68) er de vigtigste. Læst uden denne baggrund giver Johan Jørgensens disputats ikke noget rimeligt indtryk af hans forsker- og forfatterpersonlighed, for det er samme

¹ I bearbejdet form gengiver nærværende anmeldelse første officielle opposition. Anden officielle opponert, professor K. Glamann, har sammenfattet sine synspunkter i en kort anmeldelse i *The Economic History Review*, Sec. Ser. XXI:2, 1968, s. 446f.

hovedtema, der i forskellige variationer gennemspilles i alle disse skrifter – og desuden høres som sidetema i størstedelen af hans øvrige produktion.

Dette hovedtema er pengenes magt, den rørlige – og borgerlige – kapitalens betydning for den økonomiske, sociale og politiske udvikling i de begivenhedsrige årtier omkring enevældens indførelse i Danmark. I »Det københavnske patriciat og staten« formulerede den klassisk dannede forfatter dette tema med Pindar-citatet i bogens motto: »Pengene gør manden«. I »Bilantz 1660« uddybede han sin problematik med et citat af G. N. Clark: »The agricultural wealth, which had been the material strength of feudalism, was now faced with the rivalry of the more mobile wealth of the capitalists«. ² I »Patriciat og enevælde« vovede han sig om sider selv frem: »Derfor blev statsomvæltningen i 1660 et rent overklasseopgør, i hvilket det gamle agrariske aristokrati kom til at ligge under for et nyt kapitalistisk-bureaukratisk oligarki«. ³ Men i disputatsen er det atter mottoet og atter et citat, nu dog af den biograferede person, der klarer præsenterer hovedtanken: ». . . her foruden er her Mangel i største Maade og allermest for Penge . . .«, skriver Henrik Müller i 1667 til Peder Schumacher. Dette motto kunne passende – da det nu drejer sig om en disputats – være fulgt op med en mere fuldstændig problemformulering i indledningen, men det er ikke sket. Vi får kun at vide, at med hensyn til problemstillingen må opmærksomheden først og fremmest være rettet mod de af Albert Olsen fremsatte synspunkter (s. 12). ⁴ Først som fremstillingen skrider frem og især i bogens afsluttende kapitel, hvor der også er taget hensyn til tidligere forskningsresultater, kommer forf.s hovedsynspunkt tydeligt til orde.

I konsekvens af dette hovedsynspunkt er forfatningsspørgsmålet ikke af samme afgørende betydning for Johan Jørgensens forståelse af enevældens indførelse som det var for J. A. Fridericia og senere historikere, der fortrinsvis tænkte i politiske baner. I polemik mod den af Erik Arup fremsatte opfattelse, at borgerne skulle have frygtet adelig dominans af fremtidige stænderforsamlinger og derfor foretrukket den enevældige kongemagt, har Johan Jørgensen hævdet, at forfatningsformen kun havde be-

² Feststrift til Astrid Friis, s. 170.

³ Historiske Meddelelser om København, Årbog 1964, s. 76.

⁴ Der henvises specielt til Albert Olsens afhandlinger »Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel 1637-50« og »Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs-politik«. I den sidstnævnte afhandling, der har haft så stor betydning for senere forskning, har forf. nok med særlig glæde dvælet ved den store fodnote (Scandia III, s. 238), hvor Albert Olsen opregner en række statskreditorer og deres fordringer for gamle leverancer. I afhandlingen om Steffen Rode er Rodes og hans arvingers tilgodehavender hos kongen udførligt omtalt. Mere generelt har vel Olsens fremhævelse af kapitalmangelen i datidens danske samfund (som dog allerede Fridericia havde gjort opmærksom på) og hans mere positive syn (i forhold til Fridericia og andre) på statsleverancernes og statsstøttens betydning for især hovedstadens økonomiske udvikling spillet en rolle for forf.

grænset betydning for de pengestærke patriciere, der var statens kreditorer.⁵ Vigtigere for dem var at få indseende med forvaltningen af statens finanser, hvad de opnåede ved Henrik Müllers og Christoffer Gabels udnævnelse til rentemestre (jvf. s. 229).

En vigtig del af argumentationen for Johan Jørgensens hovedthese er fremsat i hans tidligere skrifter, og i disputatsen indskrænker han sig i disse tilfælde til et kort referat med henvisning til det sted, hvor vedkommende emne er mere indgående behandlet.⁶ Forf. har så vidt muligt søgt at undgå gentagelser af sine tidligere fremsatte synspunkter (s. 12), hvad der vel i almindelighed må betragtes som en dyd; efter anm.s opfattelse havde han dog stået sig ved at slække lidt på denne strenge økonomi og give den læser, der ikke er fuldt fortrolig med hans forudgående forfatter-skab, fyldigere orientering.

Johan Jørgensen holdt sig helst nær ved kilderne, og hans fremstilling er ofte blot en let omskrivning af kildeteksten, hvad der kan føre til vellykkede resultater (f. eks. s. 31 ff. og 41 ff.), men undertiden giver hans i øvrigt fortræffelige sprog karakter af barok-pastiche (et godt eksempel s. 99). Glæden ved at fremdrage hidtil uudnyttet kildemateriale har i flere af hans skrifter givet sig udslag i aftryk af særligt vigtige aktstykker, og disputatsen danner ingen undtagelse i denne henseende.⁷ Kildematerialet til Henrik Müller biografien har imidlertid ikke just budt sig til. Müllers privatarkiv er tabt, bortset fra en kopibog ført af en af hans handelstjenere, som giver værdifulde oplysninger om en enkelt gren af den vidtspændende virksomhed. Dette tab er så meget mere beklageligt som forf. mener at Müller har haft særdeles god orden i sit arkiv (s. 227). I hovedsagen har forf. derfor været henvist til at belyse Müllers mangesidede virke ud fra administrations- og retsarkivernes til gengæld meget omfattende materiale. Han bemærker selv, at det på dette område har været nødvendigt at foretage en afgrænsning, og at hans fremstilling ikke tør

⁵ Festskrift til Astrid Friis, s. 171; jvf. Historiske Meddelelser om København, Årbog 1964, s. 76 og den interessante påvisning (s. 88 note 285) af, at Caspar Paludan-Müller i 1839 anlagde samme synspunkt som Erik Arup i 1924.

⁶ S. 68 betegnes Müllers rolle i august 1658 som mellemmand mellem regeringen og Københavns borgerskab samt de lærde som »velkendt«, idet der henvises til Det københavnske patriciat og staten.

⁷ Müllers memorial angående generaltoldforvalterens instruks, der aftrykkes som tillæg I (s. 235-38), kunne have fortjent en udførligere kommentar end bemærkningen s. 40 om, at den »vidner om et nært samarbejde mellem statholderen Joachim Gersdorff . . . og Müller«. Den giver et interessant indblik i Müllers eget arbejde med udformningen af instruksen, idet den henviser både til hans tidligere overgivne koncept (som der åbenbart efter Müllers mening ikke er taget tilstrækkeligt hensyn til) og til hans i øvrigt ukendte memorial af 21. december 1650 (forf. har i sin note s. 238 fejlagtigt 1651). Den aftrykte memorial giver desuden et slående vidnesbyrd om Müller som det praktiske livs mand med et rigt erfaringsgrundlag overfor det mindre virkelighedsnære bureaukrati.

gøre krav på fuldstændighed (s. 13), men bag denne beskedenhed ligger et overordentligt indgående kendskab til såvel arkiver som håndskriftsamlinger. Man kunne dog ønske, at forf. havde givet sine læsere mere præcis orientering om de principper, han har lagt til grund ved udvælgelsen af sit kildemateriale, end den lakoniske oplysning (s. 13): »Det har været nødvendigt at begrænse kildegennemgangen til det materiale, der med rimelighed kunne ventes at give udbytte«.

En egentlig vurdering af kildematerialets repræsentativitet og pålidelighed leder man også forgæves efter. Kun m. h. t. de fremmede gesandters indberetninger er der tilløb hertil (s. 13 med note 9). Allerede i sin afhandling fra 1961 om de københavnske kræmmere Ditmer og Johan Bøfke, hvortil der henvises s. 13, har forf. været inde på problemet, idet han påviser, at den engelske diplomat Robert Molesworth gør sig skyldig i en slem overdrivelse, når han hævder, at de københavnske handelsmænd var i bundløs gæld til kreditorerne i Amsterdam og Hamburg – deres hjemlige gæld var lige så stor, viser Johan Jørgensen!⁸ I disputatsen leveres yderligere et eksempel på en fejlagtig oplysning hos en gesandt, denne gang en svensk (s. 98 note 65), og en anden svensk gesandt nedkalder forf.s misbilligelse over sig, fordi han først indberetter om Admiralitetets oprettelse i 1655 med flere måneders forsinkelse, undlader at omtale Klingenberg og finder det fornødent at præsentere Müller (s. 62 f. note 24). Det sidste er nok det værste. Andre steder lægger forf. dog betydelig vægt på de fremmede diplomaters udsagn (s. 77, 88 og 103 note 75), og i det hele kan hans kritik kun siges at være en generel advarsel mod gesandtskabsindberetningers pålidelighed, som til visse er berettiget, men ikke synderlig opsigtsvækkende. Uden skade kunne advarselen være udstrakt til en anden kategori af berettende kilder, nemlig ligprædikener, hvis oplysninger heller ikke er ufejlbarlige (jvf. s. 77 note 16 – hvor Michael Henrichsøns dato dog ikke behøver at være helt hen i vejret – og s. 98 note 67).

Som Johan Jørgensens øvrige produktion vidner disputatsen om en betydelig belæsthed, der ikke indskrænker sig til den umiddelbart relevante litteratur, men går langt herudover. Om sit forhold til tidligere forfattere udtaler han kryptisk, at polemik mod tidligere fremsatte anskuelser »så vidt muligt« er undgået, »hvilket er det naturligste i betragtning af den foreliggende litteraturs beskaffenhed« (s. 13). Forf. vil formentlig hermed antyde, at hans fremstilling i alt væsentligt er baseret på primært kildestudium og ikke, eller dog kun i ringe omfang, bygger på andre forskeres resultater, hvilket er uomtvisteligt.⁹ Måske har han tillige villet erindre om det ovenfor omtalte forhold, at hans syn på begiven-

⁸ Historiske Meddelelser om København, Årbog 1961, s. 71 f.

⁹ Jvf. dog nedenfor note 10. Enkelte steder savnes henvisning til benyttelse af en citeret kilde i tidligere litteratur, jvf. nedenfor note 15.

hederne omkring enevældens indførelse er principielt forskelligt fra tidligere historikeres, hvorfor polemik i detaljer ville være meningsløs. Mere specielt er der nok en sammenhæng mellem de citerede ord og den omstændighed, at C. O. Bøggild-Andersens biografi af Henrik Müller i Dansk biografisk Leksikon (Engelstoft) lades uomtalt, medens Fridericias tilsvarende artikel i Dansk biografisk Lexikon (Bricka) nævnes med anerkendelse (s. 11). I øvrigt må der lægges vægt på det forbehold, der er taget med ordene »så vidt muligt«; især Carl Christiansen gøres til genstand for kritik, når passende lejlighed gives.

Henrik Müller har først og fremmest fanget forf.s interesse, fordi han opfatter ham som eksponent for de kræfter indenfor borgerskabet, der ikke mindst som statskreditorer nåede frem til afgørende indflydelse i slutningen af Christian IV's og begyndelsen af Frederik III's regeringstid. Derfor har Müller også spillet en vigtig rolle i den del af Johan Jørgensens tidligere forfatterskab, der belyser baggrunden for enevældens indførelse. I »Det københavnske patriciat og staten« tegner han Müllers profil i et kort og vellykket rids (kapitel VI) – egentlig havde det været hans plan at lade hele magisterafhandlingen dreje sig om Müller, men efter nærmere overvejelse fandt han, at kildematerialet ikke slog til; her ændrede han altså opfattelse! I de andre ovennævnte skrifter er Henrik Müller ligeledes en hyppig gæst på siderne. Det er derfor let forståeligt, at forf. har følt trang til at samle trådene i biografens form, så meget mere som han i sit tidligere forfatterskab jævnlig havde dokumenteret udpræget evne til at formulere en præcis personkarakteristik og i det hele taget lagt en stærk personalhistorisk interesse for dagen.

Antallet af videnskabeligt forsvarlige historiske biografier kan ikke siges at være stort herhjemme, og det kan derfor være vanskeligt at dele Johan Jørgensens undren over, at en større skildring af Henrik Müller ikke tidligere har set dagens lys (s. 11). Hermed er dog på ingen måde sagt, at Müller er en uværdig genstand for forf.s opmærksomhed. Ganske vist var hovedtrækkene i Müllers indsats på forhånd tegnet ret fuldstændigt i Fridericias og Bøggild-Andersens artikler i de to udgaver af Dansk biografisk Leksikon, og der forelå en mindre afhandling af Fr. Meidell om Henrik Müller og Joachim Irgens (Museum 1894 II), men vor viden er unægtelig blevet uddybet gennem det store supplerende materiale, som Johan Jørgensen har udnyttet i disputatsen og de tidligere studier. Den biografiske form er imidlertid en af de vanskeligste, en historiker kan vælge. Faren for at overvurdere hovedpersonen, så at han fra at være bogens nærmer sig til at blive selve tidsalderens, er stor, hvad der kan anføres adskillige eksempler på fra ind- og udland, og det kan næppe siges, at Johan Jørgensen helt har undgået denne risiko. Hertil kommer den ovenfor omtalte skævhed i kildematerialet, som stadig har stillet forf. overfor det problem, at Müllers offentlige virksomhed er langt bedre

afhjemlet end hans private, hvad der selvsagt udgør en konstant trussel mod bogens homogenitet. Helt har dette problem ikke kunnet overvindes, men forf. har gjort sit bedste.

Johan Jørgensen har valgt at lade fremstillingen skride kronologisk frem og indenfor denne kronologiske hoveddramme skildre de forskellige sider af Müllers virksomhed i systematisk afgrænsede kapitler. Denne fremgangsmåde har medført, at Müllers borgerlige erhverv og hans virke som rentemester hver for sig har måttet behandles i to kapitler (henholdsvis IV, X og VII, XIV), der hver dækker en bestemt periode. Ulempen herved er dog ringe, og når det tages i betragtning, at forf. har set det som en af sine vigtigste opgaver at vise samspillet mellem Müllers erhvervs- og embedsvirksomhed, må det vistnok indrømmes, at han ikke kunne have valgt nogen bedre fremgangsmåde.

Bestræbelsen for at sætte Henrik Müller i relation til »enevældens etablering i Danmark« spores allerede på første kapitels første side, hvor forf. omtaler den 18-årige købmandssøns ophold i Sorø som ledsager for den 5 år yngre Christian Rantzau, der efter Breitenburgs brand i september 1627 kom på akademiet. Blandt de »fornemme jævnaldrende«, som Müller traf her, fremhæver forf. hertug Frederik (den senere Frederik III), Hannibal Sehested, Joachim Gersdorff m. fl., som alle kom til at spille en vigtig rolle i årtierne omkring 1660. Hertug Frederik kan Müller nu ganske vist ikke have lært at kende i Sorø, da hertugen havde forladt akademiet et godt stykke tid før Müllers ankomst,¹⁰ men bortset herfra er det højst sandsynligt, at Müller i Sorø blev »introduceret i den kreds, i hvilken han skulle færdes i det kommende halve århundrede« (s. 26), skønt han som borgerlig ikke kunne være egentlig akademist. Det er dog lidt rigeligt at give hans Sorøophold en udstrækning på »et årstid« – det kan højst have drejet sig om 5 måneder, nemlig fra september 1627 til februar 1628, da Müller kom til Tyske Kancelli i København.

Müllers følgende karriere over tjeneste hos Frantz Rantzau til stillingen som kammerskriver i Kongens eget Kammer 1632–41 belyses kun spredt af kilderne, men dog tilstrækkeligt til, at forf. har kunnet tegne et omrids.¹¹ Fra 1634 haves vidnesbyrd om Müllers begyndende virksomhed som statsleverandør, »og hermed var hans bane i virkeligheden afstukket« (s. 29). Den parallelle virksomhed som embedsmand i den centrale fi-

¹⁰ M. Mackeprang i Sorø. Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne I, s. 443. Johan Jørgensen følger ved omtalen af Müllers Sorøophold C. O. Bøggild-Andersen i Til Knud Fabricius, s. 128, og har undtagelsesvis undladt at kontrollere kildegrundlaget.

¹¹ Når forf. tilsyneladende undrer sig over, at lønnen til Müllers skriver betales af rentemestrene »og altså ikke af kongens egen kasse« (s. 29), synes han at forudsætte, at den skarpe deling mellem Rentekammeret og Kongens eget Kammer, som er bekendt fra Christian IV's sidste regeringsår, eksisterede allerede i 1630'erne. Dette er næppe sandsynligt; jvf. J. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629–1635, s. 202 f. note 3.

nansforvaltning og privat erhvervsdrivende var indledt. Den fortsattes med Müllers udnævnelse til tolder i København 1641 og kontakten med Corfitz Ulfeldt, der fra 1637 var statholder på Københavns Slot og 1643 blev rigshofmester. Müller blev nu optaget i den eksklusive kreds af leverandører til Bremerholm under Ulfeldts auspicer (s. 31), men da forf. tidligere har behandlet denne side af sagen, indskrænker han sig i disputatsen til nogle få bemærkninger herom og giver nok så interessante oplysninger om Müllers forbindelse med den anden indflydelsesrige kongelige svigersøn, Norges statholder Hannibal Sehested.

Med overgangen til skildringen af situationen i Frederik III's første regeringstid (kap. II-III) bliver de linier, der fører frem til statsomvæltningen i 1660, mere dominerende. Forf. ser disse års politiske liv præget af tre kraftcentre: kongen, den konservative del af Rigsrådet og Ulfeldt med forbindelser, herunder især Müller. Da kongen og den »gammeladelige« gruppe har afvigende interesser, bevarer Ulfeldt og Müller foreløbig den faktiske magt over statens finanser. Interessant er i denne forbindelse forf.s teori om, at rigshofmesteren ved at båndlægge statsindtægterne har søgt at begrænse kongens og den øvrige regerings bevægelsesfrihed (s. 36). Det kan have noget for sig, men sikkert er det dog på ingen måde. Forhåndsdispositionerne over snart sagt alle likvide statsindtægter forklares tilstrækkeligt ved de af Ulfeldt fremhævede kreditvanskeligheder, hvis betydning forf. ikke underkender (s. 37). Bitter nød mere end bevidst politik fra Ulfeldts side kan altså være baggrunden; men at staten i disse år var i højeste grad afhængig af den borgerlige kredit kan ikke betvivles.

Et nyt skridt i retning af øget borgerlig indflydelse på statens sager ser Johan Jørgensen i toldvæsenets nyorganisation 1650-51 med udnævnelsen af borgerlige provincialtoldforvaltere og – navnlig – af Henrik Müller til generaltoldforvalter i marts 1651 (s. 39f.). Disse nye embeder var utvivlsomt vigtige, men når deres borgerlige karakter fremhæves, er der grund til at betone, at det kun var den lille borgerlige gruppe, som havde penge til gode hos staten, der kunne være direkte interesseret i den nye ordning, hvis formål var at effektivisere opkrævningen af told og accise og således forbedre statens likviditet. Da den nye accise hvilede særlig tungt på byerne og af samme grund var i særlig grad forhadet dér, kan der ikke just tales om en varetagelse af borgerskabets interesser i almindelighed – hvad der givet heller ikke har været forf.s tanke. Derimod kunne der have været grund til at notere, at der blandt de nye toldembedsmænd var nidkære fyrstetjenere, hvoraf én, Henrik Telemann, endog i 1655 tog initiativet til oprettelsen af det nye fiskal-embede, som han selv kom til at beklæde. Det gav ham uden tvivl en betydelig personlig indtægt, men gjorde ham samtidig i højeste grad upopulær i borgerkredse.¹²

¹² K. Fabricius i Den danske Centraladministration, s. 160f.

Jeg vil også tro, at Johan Jørgensen overdriver de nye toldembeders politiske betydning. Stillinger indenfor toldvæsenet var fra gammel tid blevet besat med borgere, som i reglen forenede betydelig velstand med den fornødne sagkundskab, og det kan således næppe siges, at der med de nye stillinger blev gjort indhug i velerhvervede adelige rettigheder. Den ængstelse over nyordningen, som forf. mener at spore i adelige kredse (s. 42), må da også siges at være svagt dokumenteret. Jeg finder det derfor mindre sandsynligt end forf. – som dog selv langt fra er sikker i sin sag (jvf. s. 62) – at Müllers afgang fra embedet i 1655 skulle have sin baggrund i »en adelig reaktion mod den borgerlige opkomlings indtrængen i adelens hævdvundne eneret til de øverste poster i administrationen« (s. 48),¹³ og den ledsagende fremhævelse af lensmændenes og rigshofmesterens fortsatte indflydelse på toldens forvaltning forekommer mig irrelevant. De adelige embedsmænds overledelse havde hele tiden været en given sag. Generaltoldforvalteren var ikke en politisk topfigur, men indplaceret i det gamle, adeligt dominerede embedshierarki med rigshofmesteren som sin overordnede.

Det interessanteste i dette kapitel af bogen er derfor efter mit skøn redegørelsen for generaltoldforvalterens daglige embedsførelse, der er baseret på en bevaret protokol fra hans embedsarkiv og klart anskueliggør hans bestræbelser for at bringe bedre orden i det danske toldvæsen. I enkelte tilfælde kan der dog være tvivl om, hvem æren for fremskridtene rettelig bør tilkomme. Den flid med udarbejdelse af månedlige ekstrakter over toldindtægterne, som Müller selv fremhæver i efteråret 1652 (s. 44f.), må sikkert nok ses i forbindelse med tilsvarende bestræbelser i Rentekammeret,¹⁴ og må altså antages at skyldes et initiativ fra den overordnede finansforvaltning.

I skildringen af Henrik Müller som admiralitetsråd (kap. V) lægges der med rette vægt på, at udnævnelsen hertil fulgte kun to uger efter, at Müller havde fået bevilget sin afsked i nåde fra stillingen som generaltoldforvalter (s. 61). Dernæst genoptager forf. sin these om adelens uvilje mod Müller: »For den konservative rigsrådskreds må udnævnelsen af Klingenberg og navnlig Müller have været en personlig fornærmelse« (s. 62). En vigtig rolle spiller i denne henseende de to borgerlige admiralitetsråders andragende til kongen af 30. november 1657, men jeg kan

¹³ Johan Jørgensen aftrykker Müllers afskedsansøgning af 15. august 1655 som tillæg II (s. 239), men omtaler den kun flygtigt i sin tekst (s. 61). Müller begrundet sin ansøgning med sygdom, men med den betydningsfulde ledsagende bemærkning: »anseende jeg siden in Julio A.o 1652 iche andet haffuer kundt bemercke, end Ed. kongl. May. allerede udi samme officio haffuer muteret«. Forf. omtaler, at Müller fra 1652 begyndte at trække sig tilbage fra toldvæsenets ledelse (s. 59, jvf. også s. 46), men bemærkningen i afskedsansøgningen kommenteres ikke. Hvad var det for ændringer, kongen havde foretaget i Müllers embede fra juli 1652?

¹⁴ K. Fabricius i Den danske Centraladministration, s. 129.

slet ikke tilslutte mig forf.s fortolkning af denne kilde. Man må af Johan Jørgensens fremstilling få det indtryk, at de borgerlige admiralitetsråder handler på egen hånd, og at admiral og rentemester kritiseres for hyppig udeblivelse fra møderne. Det omtales ikke, at andragendet blev indgivet på rigsadmiral Ove Gieddes og rentemester Peder Reedtz' initiativ og bl. a. ønskede disse fritaget for alle andre forretninger, for at de kunne samle sig om Admiralitetet.¹⁵ Når der tages hensyn hertil, bliver det imidlertid umuligt med forf. at betragte andragendet som et vidnesbyrd om manglende samarbejdsvilje fra Kancelliets og Rentekammerets side, og det påståede modsætningsforhold mellem de borgerlige og adelige embedsmænd mister den vigtigste dokumentation. Derimod kan man nok give forf. ret i, at andragendet er et vidnesbyrd om centraladministrationens forældede organisation og manglende effektivitet, men dette er jo egentlig blot at gentage, hvad Knud Fabricius forlængst har sagt.

Henrik Müllers optræden under Karl Gustav krigene og det store stændermøde i 1660 (kap. VI) er af afgørende betydning for opfattelsen af hans politiske stilling. Hans uundværlighed som leverandør af krigsfornødenheder er klart dokumenteret (s. 64 ff.), og det omfattende kildestof gør det muligt at illustrere den parallelle virksomhed som erhvervsdrivende og embedsmand bedre end vel på noget andet tidspunkt. Men om Müller, som forf. mener, »spillede en vigtig rolle ved likvideringen af adelsvældens sidste rester« (s. 73), må forekomme mere tvivlsomt. Forf. lægger ikke skjul på, at der kun haves få efterretninger om Müllers færden i de afgørende dage, og hvor han dukker op, er det utvetydigt som regeringens repræsentant. Som han i februar 1659 (ikke 1658, som forf. har s. 70) fik ordre til sammen med bl. a. Mogens Høg og Otte Krag at forhandle med repræsentanter for Københavns magistrat og borgerskab om byens stabelret, ses han under konsumtionsforhandlingerne i september 1660 at fungere som Joachim Gersdorffs sendebud til Hans Svane, og under de videre forhandlinger herom i november er han ligeledes at finde »på regeringsbænken« (s. 75). Helt uforståeligt forekommer det mig, at forf. til Henrik Müllers »forberedelser til opgøret« henregner datterens ægteskab med professor Jacob Finckes søn (s. 74). Med professorernes holdning under stændermødet in mente må man dog snarest sige, at dette knyttede Müller til forsvarerne af det eksisterende privilegiesystem.

Dette rokker i sig selv ikke ved Johan Jørgensens hovedsynspunkt, at storkreditorernes holdning »måtte være af ganske afgørende betydning« i den givne situation (s. 74, jvf. s. 229), eller – skarpere – at »en væsentlig del af den politiske og administrative magt måtte tilfalde dem, der på den ene eller anden måde disponerede over rede penge eller kredit« (s. 75). Det er imidlertid betegnende, at forf. anvender formen »måtte«,

¹⁵ Jvf. K. Fabricius' udførlige referat i Den danske Centraladministration, s. 154, hvortil der passende kunde have været henvist. Originalen findes som indlæg til Sjællandske Tegnelser 1657, 7. december (RA).

når han formulerer denne opfattelse. Kilderne dokumenterer statsfinansernes betrængte stilling og afhængigheden af de borgerlige storkøbmænds kredit, men bedømmelsen af disse faktorerets betydning for den politiske udvikling overlader de til historikeren, som kun kan løse problemet ved at inddrage »lovmæssigheder« i sin argumentation. Dette erkender Johan Jørgensen i virkeligheden også på dette sted, omend han sin vane tro dækker sig bag et citat. »Omtrent efter den *formel* (udhævet af mig), Christian Martfelt opstillede i 1771: »Hvad gør høye Renter? De gør den Rige til en Despot . . .«, skriver han s. 75 i umiddelbar fortsættelse af de ovenfor citerede linier. Når det i den afsluttende sammenfatning hedder, at storkreditorernes pris for fortsat støtte til den vaklende statsøkonomi var »en omdannelse af finansstyrelsen, således at Henrik Müller og Christoffer Gabel . . . blev rentemestre« (s. 229), må dette forhold have in mente. Om en sådan pris er blevet nævnt under forhandlingerne, vides ikke. Kilderne oplyser i det hele taget intet om politiske betingelser fra kreditorernes side.

Det forhindrer ikke, at Johan Jørgensens tolkning kan være rigtig, men jeg føler mig personlig ikke overbevist. Trods Gabels velkendte vindskibehighed må det forekomme besynderligt at se Frederik III's trofaste tjener og fortrolige som kapitalens repræsentant i det nye regime, og selv for Henrik Müllers vedkommende må der være tvivl. Hans udnævnelse til rentemester behøver vel strengt taget ikke anden forklaring, end at han havde vist sig som en overordentlig dygtig administrator og havde enestående saglige forudsætninger for at varetage netop denne opgave. Hans udnævnelse kom sent, først i december 1660, hvor finansforvaltningens omorganisation forlængst var påbegyndt, og den omstændighed, at skatmesteren den 30. november 1660 fik ordre til at prøve at »disponere« Müller til at være generaldirektør for konsumtionsvæsenet (s. 77), tyder ikke ligefrem på, at regeringen har følt sig tvunget til at give ham en indflydelsesrig stilling – men i høj grad på, at den har været interesseret i det. At der blev udnævnt to borgerlige rentemestre ved siden af de to adelige var en simpel konsekvens af det efter statsomvæltningen almindeligt gældende princip om paritet mellem adelige og borgerlige i de højere statsembeder og behøver altså ingen speciel forklaring.

Mere rimeligt end at spekulere over, hvad Müller og de øvrige statskreditorer »sikkert« havde stillet af betingelser (s. 76), er det at spørge, om Müller virkelig fik indflydelse på den sanering af statsfinanserne, som fandt sted i de følgende år, først og fremmest gennem de store krongodsudlæg. Johan Jørgensen mener det og henviser til en anonym betænkning vedrørende udlæg af krongods,¹⁶ som i to omtrent enslydende eksemplarer findes blandt Müllers afregninger, hvor også koncepten til en ansøg-

¹⁶ Betænkningen, som aftrykkes s. 78–80, betegnes s. 78 som en koncept, men Johan Jørgensen meddelte mig i slutningen af december 1966, at han var i tvivl på dette punkt, og at den »vistnok rettere må siges at foreligge i afskrift end i koncept«.

ning fra Kammerkollegiet til kongen af 24. december 1660 vedrørende behandlingen af denne sag er bevaret (aftrykt som tillæg V). At disse aktstykker ligger blandt Müllers afregninger indicerer, at planerne om udlæg af krongods har været anset for relevante i forbindelse med det finansielle mellemværende mellem Müller og staten, og i betragtning af, at det i den ovennævnte ordre af 30. november var pålagt skatmester og rentemestre at forhandle med Müller om udligning af hans fordring ved overdragelse af det gods, der var pantsat til ham (s. 77), kan dette ikke undre. Derimod siger overleveringsforholdet i sig selv intet om betænkningens ophavsmand,¹⁷ hvad forf. heller ikke direkte påstår, skønt hans præsentation af kilden (s. 78) let kan give det indtryk.

Afgørende er, hvad aktstykket selv kan oplyse. Johan Jørgensen ser i ordene »Dog dersomb dette mit vnderdanigst forslaug efter Cammer Collegij enhellig betenckende iche skulle befindis gauflig (sic!)« et tegn på, at betænkningens forfatter ikke var medlem af Kammerkollegiet, men denne slutning er i sig selv næppe holdbar og modsiges efter min opfattelse af den umiddelbart forudgående forsikring: »Troer ey heller, att nogit schall befindis ved Cammer Collegij vnderdanigste forretning vdi mod hans ko. Ma. befalning att were behandlit eller sluttet etc.« Således vil dog kun en repræsentant for kollegiet skrive, og af den af Meidell aftrykte redaktion af betænkningen fremgår det direkte, at forfatteren havde »forretning« i Kammerkollegiet (jvf. s. 80 note 22). Hermed bliver det imidlertid meget lidt sandsynligt, at Müller kan være betænkningens ophavsmand. Efter alt at dømme må den være udarbejdet før 8. december 1660, da Hannibal Sehested fik ordre til at forberede godsafhændelsen,¹⁸ og så tidligt kan Müllers udnævnelse til rentemester ikke dateres.

Et for mig påfaldende træk peger da også i anden retning. Det gælder det sidst anførte citat fra betænkningen, som er en forsikring om Kammerkollegiets loyalitet overfor kongen, i en form, der nærmest må opfattes som et forsvar og virker højst ejendommelig på dette sted. Det har tilmed et sidestykke i Kammerkollegiets ansøgning af 24. december 1660 (tillæg V), hvori kollegiet anmoder kongen om at høre andres betænkning om sagen, »paa det alting til E. kongl. Mayt. tienistis større wished kunde forrettis og wi være uden ald mistancke vdi huis woris embeders (sic!) forretes efter E. kongl. Mayt. naadigste befahlinger«. Her er forsvarstonen endnu tydeligere, og det er nærliggende at sætte dette ejendommelige forhold i forbindelse med den truede stilling, som kollegiets chef Hannibal Sehested befandt sig i netop ved denne tid.¹⁹ Fridericias og Carl

¹⁷ Leverandørernes fordringer hørte under rentemester Mogens Friis (C. Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie I, s. 62) og afregningerne altså til dennes embedsarkiv.

¹⁸ C. Christiansen, anf. arb. I, s. 443.

¹⁹ Jvf. C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660, s. 223.

Christiansens antagelse af, at Sehested var initiativtageren til krongodsudlæggene,²⁰ har altså herved fundet ny bekræftelse, og der kunne fra betænkningen anføres afskillige træk, som passer smukt sammen med, hvad der vides om Sehesteds indstilling. Bevisets stilling vil dog ikke forandres nævneværdigt herved, og jeg skal derfor indskrænke mig til at pege på, at der med de »rige og erfarne« købmænd, som omtales i betænkningen, udelukkende er tænkt på udenlandske købmænd, som kunne forventes at indvandre til Danmark, når de blev godsbesiddere her, og derved ville tilføre landet ny velstand – nøjagtig som det var sket i Sverige, der på så mange måder var Sehesteds forbillede. Om danske købmænd tales der ikke i betænkningen!

Fastholdes den gamle opfattelse af de store krongodsudlæg som Sehesteds idé, undgås samtidig den vanskelighed, som tydeligt nok rejser sig for Johan Jørgensen, når han skal tage stilling til Müllers beklagelser over, at Sehested, Rantzau og de tre andre rentemestre nærmest har tvunget ham til at tage jordegods i betaling for sine forstrækninger (s. 89 og 126). I kap. VIII, hvor krongodsudlæggene er hovedemnet, er forf. da også nået til, at det næppe har været med større begejstring, Müller har måttet følge »den vistnok af ham selv udtænkte fremgangsmåde, at forbinde krongodsudlæg med yderligere forstrækning« (s. 107), og ved kapitlets slutning (s. 109 note 10) synes han nærmest at være kommet i tvivl om rimeligheden af sin opfattelse. Men bortset herfra kan det næppe afvises, at Müller, som Johan Jørgensen mener, har været positivt indstillet overfor godsdriften, som blev et integreret led i hans vidtspændende erhvervsvirksomhed (s. 122 ff.). Kapitlet om godsejeren Henrik Müller (IX) anser jeg for et af bogens værdifuldeste, omend jeg savner en klar præcisering af, at Müller fremstår som et skoleeksempel på den nye kapitalistiske godsejertype, der forlanger at godset skal kunne forrente sig og ikke viger tilbage for at skærpe kursen overfor bønderne for at nå dette mål. Konjunkturerne var imidlertid ikke den nye godsejer gunstige, men førte ham ubønhørligt mod sammenbruddet, omend »afviklingen« forståeligt nok kom til at strække sig over en længere årrække.

Allerede i det første kapitel om Henrik Müllers »borgerlige erhverv« (kap. IV) fastslår Johan Jørgensen, at erhvervsvirksomheden utvivlsomt var vigtigere for Müller end det administrative arbejde (s. 50), og redegørelsen for hans erhvervelser af ejendomme i København, hans kobber-

²⁰ Christiansen, anf. arb. I, s. 443, henviser til Fridericias fremstilling i Danmarks Riges Historie IV, s. 477 som kilde ved omtalen af, at ideen antagelig skyldtes Sehested. I modsætning til Fridericia søger Christiansen imidlertid at begrunde denne antagelse, idet han gør gældende, at Kammerkollegiet havde drøftet jordegodsudlæg allerede på en af sine første mødedage i november. Denne argumentation vejer vel ikke tungt, men forf. er for hård ved Christiansen, når han s. 78 note 21 hævder, at denne »aldeles ingen argumenter« giver til støtte for sin påstand.

værker ved Mølleåen, hans skibsrederinteresser og ikke mindst hans fjernhandel på Vestindien, Island og Grønland kan nok berettige til betegnelsen »sin tids største danske forretningsmand« (s. 55). Skildringen føres videre i senere kapitler (X-XIII), hvor det kraftige norske islæt i Müllers forretninger, især interessen i kobber- og sølvværker, fremhæves. Derimod synes Müller ikke at have interesseret sig for den norske trælast, hvad der kan synes mærkeligt, men rimeligvis står i forbindelse med, at trælasten ikke som kobber- og sølvproduktionen dannede et naturligt supplement til hans danske erhvervsvirksomhed og var egnet som basis for udvidelse af den udenlandske kredit. En egentlig opgørelse af omsætningen i dette enorme kompleks af foretagender, der som forf. træffende siger »afspejlede hele det daværende dansk-norske monarkis økonomiske struktur« (s. 233), kan naturligvis ikke foretages, men den mængde af enkeltoplysninger, som Johan Jørgensen har stykket sammen, giver dog et billede, som man måske af og til kunne have ønsket trukket op med lidt kraftigere streger, men som får præg af virkelighedsnærhed, netop ved sin nuancerighed.

Noget tilsvarende gælder på en måde skildringen af Müllers virksomhed som rentemester (kap. VII og XIV). Også her er det den minutiøse redegørelse for de daglige forretninger, der giver fremstillingen dens særlige værdi, og det er uden tvivl berettiget at understrege Müllers indsats for at gøre administrationen mere effektiv (s. 186). Vigtig og rigtig er også betoningen af det »privat-forretningsmæssige anstrøg« (s. 83), som karakteriserede den endnu såre primitive finansforvaltning. Heri ligger måske den vigtigste forklaring på, at netop en embedsmand af Müllers type var så værdifuld for staten. Derimod har jeg vanskeligt ved at tilslutte mig forf.s forsøg på at vise, at den i 1660 gennemførte kollegieordning er blevet overvurderet i helt urimelig grad af tidligere forskere (s. 84 note 6). Den omstændighed, at attester og kvitteringer før 1660 blev underskrevet af flere embedsmænd i Rentekammeret, kan dog ikke siges at give dette »et umiskendeligt »kollegialt« præg«; det nye kollegiestyre var andet og mere. Men jeg vil gerne tro, at der i den daglige forretningsgang er mange linier, der fortsætter ubrudte af nyorganiseringen i 1660. Administrativ praksis lader sig ikke uden videre ændre. Den er både vanskeligere at følge og mindre dramatisk end de store reformer, men den er vel i virkeligheden nok så betydningsfuld.

Med dette er vi vendt tilbage til bogens hovedproblem: Henrik Müllers forhold til enevældens etablering i Danmark. For Johan Jørgensen som for andre historikere, der har beskæftiget sig med Danmarks historie i det 17. årh., har statsomvæltningen i 1660 stået som den store udfordring, der krævede forklaring, og Johan Jørgensen har givet en sådan forklaring, som er fastholdt gennem en omfattende række af arbejder: Statens afhængighed af den borgerlige kapital måtte nødvendigvis med-

føre, at repræsentanter for denne nåede frem til politisk indflydelse. Den vigtigste danske repræsentant for den borgerlige kapital ved midten af det 17. årh. var uden tvivl Henrik Müller, og hans udnævnelse til rentemester kommer under den anlagte synsvinkel til at fremstå som en nødvendig konsekvens af situationen.

På et højt generalisationsniveau kan en sådan forklaring muligvis forsvares, men i det danske mikrokosmos, hvor forf. færdes så hjemmevant, er linierne mindre klare. Det vil af det ovenstående være fremgået, at jeg ikke kan anse påstanden om, at det havde været Müllers »og hans forbindelsers« mål at få ham centralt placeret i finansstyrelsen (s. 103) for bevist, og når forf. som forklaring på den kendsgerning, at Müller ikke blev medlem af Statskollegiet, anfører »at han i almindelighed ikke var interesseret i at komme frem i første linie« (s. 87), må jeg tilstå, at jeg finder en rimeligere forklaring deri, at Müllers politiske indflydelse ikke var slet så stor som forf. antager. Værdien af »at se enevældens sejr og den dermed nøje sammenhængende fornyelse af samfundets øverste lag som en evolution« (s. 227) skal jeg ikke underkende, men »det borgerlige gennembrud, som fuldbyrdedes 1660« (s. 230), har for mig slet ikke de dimensioner, som forf. tillægger det, og det nye styres borgerlige element forekommer mig så heterogent, at det ikke giver megen mening at betragte det som én politisk gruppe. Ved at samle sin opmærksomhed om foretageren Henrik Müller og andre danske repræsentanter for den frembrydende kapitalisme har Johan Jørgensen på værdifuld måde belyst »det danske eksempel« på et fænomen, som spillede en overordentlig rolle i det 17. årh.s europæiske stater; men under en politisk synsvinkel er andre borgerlige grupper, ikke mindst de »lærde« kongelige råder, herved skubbet urimeligt i baggrunden.

I meget er denne meningsforskel dog et spørgsmål om fortolkning og måske endog om historiesyn. Netop den omstændighed, at Johan Jørgensen ikke standsede ved fremlæggelsen af den omfattende dokumentation, han fremdrog af arkiverne, men samlede sine synspunkter i provokerende theser – undertiden åbent, undertiden gedulgt – har gjort hans produktion til en af de mest inspirerende gevinster for udforskningen af Danmarks historie i det 17. årh., som har set lyset i vor generation. Havde han levet, ville meget mere være fulgt efter, ikke mindst en række forvaltningshistoriske undersøgelser, som han havde eminente forudsætninger for at føre igennem. Dem og ham må vi nu savne. SVEND ELLEHØJ